

УДК 159.924.2

Яцюрник А. О.

МЕХАНІЗМИ ПРОЯВУ ТА ФУНКЦІЇ КРЕАТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті описано креативність як властивість особистості. Розкрито механізми прояву креативності. Виокремлено функції креативності особистості, такі як адаптивна, функції розвитку особистості і самовираження індивіда. Окреслено особистісні кореляти креативності людини: активна життєва позиція, оптимізм, розвиток естетичних почуттів, прагнення до процесу творчості, відкриттів, до духовного зростання, до самопізнання, самовираження, працьовитість, толерантність, критичність, далекоглядність, почуття гумору, гнучкість та ін.

Ключові слова: креативність, механізми прояву креативності, функції креативності, особистісні кореляти креативності.

В статті описана креативність як качество личности. Раскрыты механизмы проявления креативности. Выделены функции креативности личности такие, как адаптивная, функция развития личности и самовыражения индивида. Определены личностные корреляты креативности человека: активная жизненная позиция, оптимизм, развитие эстетических чувств, стремление к творческому процессу, к открытиям, к духовному росту, к самопознанию, самовыражению, желание работать, толерантность, критичность, дальновидность, чувство юмора, гибкость и др.

Ключевые слова: креативность, механизмы проявления креативности, функции креативности, личностные корреляты креативности.

In this article the creativeness as a peculiarity of the person was described. The mechanisms of the creativeness were shown. The functions of the creative person were substantiated. They are: adaptive, the function of the development of the person, the function of self-presentation. The personal correlative factors of the creativeness were determined. They are: active life position, optimisms, the development of aesthetic feelings, the wish to be creative, to investigate smth., to mental development, to self-cognition, to self-realization, the wish to work, to be tolerant, to be critical, the ability to anticipate, the feeling of humor, flexibility and so on.

Key words: the creativeness, the mechanisms of the creativeness, the functions of the creative person, the personal correlative factors of the creativeness.

Актуальність даної статті, а саме проблема креативності особистості та механізми її прояву, які сприятимуть розвитку суспільства, науки та техніки, не викликає ніяких сумнівів. Як зазначає у своїх дослідженнях О. М. Матюшкін, «на жаль, сучасне дошкільне і шкільне навчання орієнтоване на посереднього учня, а професійне та вузівське – на посереднього студента і посереднього спеціаліста» [6, с. 29]. Тому розробка програм, систем навчання для обдарованих і талановитих дітей як майбутньої творчої еліти суспільства саме зараз набуває особливої значущості. Так, розв'язанням цієї проблеми продуктивно займається О. М. Матюшкін. Спираючись на вже наявний досвід вітчизняних психологів у галузі психології творчості та розвитку креативності, творчих здібностей особистості (Н. С. Лейтес, В. А. Крутецький, Я. О. Пономарьов, Б. М. Теплов), а також з урахуванням результатів власних експериментальних досліджень, О. М. Матюшкін доходить висновку, що «найбільш загальною характеристикою і, одночасно, структурним компонентом творчого потенціалу дитини є пізнавальні потреби, що складають психологічну основу, домінують пізнавальної мотивації особистості» [6, с. 42]. Сам компонент пізнавальної мотивації показаний ученим у різних за складністю формах вираження процесів генези творчого розвитку особистості: зокрема, від початкового етапу – дослідницької пошукової активності, яка визначається високою вибірковістю дитини щодо нового, до більш складних етапів – таких, наприклад, як розв'язання проблемних задач, що є головною складовою обдарованості та розвитку креативності особистості. О. М. Матюшкін зазначає, що труднощі виявлення відкриттів нового виявляються у спробі суб'єкта подолати вже сформовані звичні для нього підходи до розв'язання певної проблеми. «Розв'язання саме такої, до сих пір нерозв'язаної проблеми складає акт творчості...» [6, с. 44].

Тому в цій статті ми зробили спробу проаналізувати феномен креативності особистості та окреслити механізми її прояву. Зважаючи на актуальність зазначеної проблеми, завданнями нашої статті стали:

1. Описати креативність як властивість особистості.
2. Розкрити механізми прояву креативності.
3. Виокремити функції креативності особистості.
4. Окреслити особистісні кореляти креативності людини.

Отже, розкриємо структуру креативності та механізми її прояву. Останні належать, за визначенням Я. О. Пономарьова, до так званих «світових загадок» [9, с. 72]. Я. О. Пономарьов неабияку увагу акцен-

тує на універсальності системно-структурного методологічного принципу для визначення механізмів креативності; при цьому вчений описує творчу діяльність та процеси розвитку творчих здібностей особистості в показниках, що мають позитивну кореляцію. Отже, першою базовою складовою, що визначає формування креативності, Я. О. Пономарьова вважає, посилаючись на концепцію П. Я. Гальперіна [9, с. 75–78], п'ять етапів формування внутрішнього плану розумових дій суб'єкта. При цьому вчений називає ці етапи визначальними механізмами онтогенезу поведінки індивіда. Другою складовою розвитку креативності та творчих здібностей особистості є механізм прийняття суб'єктом інтуїтивних чи дискурсивних рішень [8; 9].

Синтез цих складових, зазначає Я. О. Пономарьов, загалом детермінує динаміку творчого процесу. Зокрема, під час розв'язання складної, математичної та загалом нетворчої задачі людина застосовує, як правило, вже готову раціонально-логічну програму, завдяки якій суб'єкт отримує єдине правильне рішення. Своєю чергою, у процесі розв'язання творчої задачі стає неможливим застосування готового, добре відомого індивіду логічного шаблону, який виникає на більш високому структурному рівні організації інтелекту. У цьому випадку виникає феномен дискурсивного мислення (поєднання інтуїтивного та логічного мислення), організація якого являє собою ієрархію структурних рівнів, що переходять з одного, більш низького, до іншого, високого рівня [8, с. 9]. Я. О. Пономарьов визначає динаміку цього процесу як поетапне функціонування мисленнєвих дій [8, с. 10]. У ситуації ж розв'язання творчих задач виникає досить своєрідне поєднання змін рівнів, що й опосередковує феномен креативності особистості.

Диференціюючи рівні та якості мислення як пізнавального процесу, що детермінуються «різними життєвими умовами» суб'єкта, А. В. Брушлинський наголошує на існуванні фіксованої константи (або «моноціліях здійснення розумової діяльності»). Ця константа відповідає за пізнання «безупинно мінливих, і тому нових властивостей і ставлень об'єкта, буття в цілому» [2, с. 28]. Виходячи з аксіоми про те, що об'єкт, який пізнається суб'єктом, має так званий диференційний ступінь «опізнаності», А. В. Брушлинський робить висновок щодо опосередкованого характеру мислення цією диференціацією («суб'єкт шукає і відкриває нові сторони, використовуючи вже набуті знання щодо об'єкта» [2, с. 28]). У такому розкритті сутності об'єкта, який пізнається, а саме через включення його в нові зв'язки і відношення... і полягає основний, базовий механізм (або спосіб) мислення людини. Він називається, вважає вчений, аналізом через синтез [2, с. 29].

Неабиякий внесок у розробку теорії наукового відкриття був зроблений Б. М. Кедровим [3]. У побудові механізмів креативності він, як і Я. О. Пономарьов, спирається на принципи діалектичного пізнання. Системно-структурний методологічний підхід, узятий за основу Я. О. Пономарьовим, експлікується Б. М. Кедровим на категорії діалектичної логіки одиничного (Од.), особливого (О) та загального (З), до яких апелює вчений, будуючи модель творчого процесу. Центральним та базовим аспектом у побудові моделі творчої діяльності є класичний філософський процес руху думки в бік істини: Од.→О→З (перехід від нижчого щабля пізнання до вищого) [3, с. 262–265]. На певному етапі цього переходу може виникати певний пізнавальний психологічний феномен, який Б. М. Кедровим називається «бар'єром» [3, с. 12]. Механізми науково-технічної творчості зводяться до співвідношення індуктивного (як окремого випадку емпіричного) та інтуїтивного (як окремого випадку абстрактно-теоретичного) мислення. Причому, перехід від Од. до О здійснюється за допомогою індукції, а процес О→З подолання бар'єру – на основі інтуїції. Отже, у своїх експериментальних дослідженнях наукової творчості Б. М. Кедров базовими механізмами креативності вважав інтуїцію, розуміючи її як «випадкову асоціацію», як так званий «ефект перетину раніше не пов'язаних між собою різних подій» [3, с. 30].

Враховуючи свій дослідницький досвід, М. Г. Ярошевський створює структуру креативності, яка покликана частково розв'язати проблему «обмеження методологічного потенціалу теоретичних схем, які застосовуються в цій галузі досліджень» [11, с. 22]. Вчений вважає, що креативність вміщує три взаємоінтегруючі складові: предметну, соціальну та власне особистісну, адже креативність, врешті-решт, іманентна природі творчості. Тоді структура креативності пояснюється своєрідною інтеграційною одиницею – так званою дослідницькою програмою. Ця програма породжується психологічною організацією мовленнєвої діяльності суб'єкта «як відображення запитів об'єктивної логіки для розвитку свідомості особистості» [11, с. 23]. Ці запити, своєю чергою, детерміновані «категоріальною сіткою» когнітивно-мотиваційної сфери homo, творця. Сама по собі «категоріальна сітка» досить мінлива, адже опосередкована законами пізнання. Категоріальні сітки постають перед нами як предметно-логічні, а не психологічні структури. В інтелектуальному ж плані для конкретного вченого вони проєктуються у вигляді індивідуального семантичного простору та часу чи хронотопу [11, с. 23]. Ця проєкція, конкретизуючи бачення певної дослідницької ситуації, здатна до самоперетворення в умовах виконання суб'єктом творчої програми дій.

У дослідженнях М. Г. Ярошевського, на нашу увагу, заслуговує багатоаспектність трактування феноменології креативності. Те, що в зоні інтересів суб'єкта полягає не тільки процес власне моніторин-

гу наукового відкриття, але й також і його каузальний аналіз, розгляд особистості homo, творця в її взаємозв'язку з соціокультурними детермінантами навколишнього простору [11].

Якщо М.Г. Ярошевський, досліджуючи механізми креативності, вводить поняття «інтегральна одиниця» (а саме дослідницька програма homo, творця) [11], то у Д. Б. Богоявленської одиницею аналізу творчості є інтелектуальна активність, яка також являє собою інтегральне утворення, що інтегрує в своєму змістові інтелектуальні та мотиваційні чинники [1].

Отже, дані фактори відображують рух думки людини, послідовне розв'язання задач від аналізу одиничного матеріалу (стимульно-продуктивний рівень) до виконання оригінальних дій (евристичний рівень), що сприяє переходу діяльності суб'єкта на найвищий (креативний) рівень. Виокремлення цих рівнів, вважає Д. Б. Богоявленська, «дозволяє виявити механізми «спонтанних» відкриттів, феноменів формулювання проблеми» тощо [1, с. 47]. Доробки вченої в галузі вивчення творчості дають підстави взяти до уваги той факт, що феномен креативності опосередкований багатьма детермінантами: дошкільним дитинством індивіда, умовами його навчання, індивідуальними характеристиками його особистості [1].

Ставлячи питання щодо психологічних передумов розвитку і становлення творчої особистості, О. М. Матюшкін диференціює її наступні структурні компоненти:

1. Пізнавальна мотивація.
2. Дослідницька творча активність, яка виявляється у здатності до винайдення нового, у формулюванні та розв'язанні проблем.
3. Можливості винайдення оригінальних рішень.
4. Можливості прогнозування і передбачення.
5. Здатності до створення ідеальних еталонів, що забезпечують високі естетичні, моральні та інтелектуальні оцінки [5, с. 44].

Зазначені структурні компоненти творчої особистості О. М. Матюшкін вважає детермінантами розвитку креативності людини. Вчений розробив науково-експериментальну програму з розвитку креативності учнів в умовах їх навчання в інноваційному освітньому закладі – ліцеї імені О. С. Пушкіна. Дослідницьку практику з обдарованими і талановитими дітьми мали також і послідовники О. М. Матюшкіна – Л. В. Попова, Є. І. Щебланова, І. С. Аверіна та ін. В основу організації роботи ліцею було покладено ідеї розвитку творчого потенціалу дитини, а також новітні досягнення в цій галузі зарубіжних вчених (Д. Гілфорда, Д. Рензулле, Е. П. Торренса та ін.).

Для нашого дослідження креативності неабиякий інтерес становить модель структури інтелектуальної обдарованості та механізми її прояву, запропоновані М. А. Холодною [10]. Щодо розвитку креативності підлітків, то нас, передусім, цікавлять два основні аспекти. По-перше, те, що інтелектуальна обдарованість розглядається автором як психічне явище, тоді як креативність (як й інші форми інтелектуальної продуктивності, індивідуалізовані способи сприйняття суб'єктом дійсності) є обов'язковою складовою інтелектуальної обдарованості. М. А. Холодна робить такий висновок з огляду на те, що «всі ці аспекти роботи інтелекту мають пряме відношення до успішності розв'язання людиною тих чи інших проблемних ситуацій чи задач» [10, с. 37]. По-друге, прикладний аспект моделі для розробки комплексних програм обдарованих дітей відповідає певному напрямку в системі психологічної служби, ліцею тощо. Для характеристики психологічних механізмів інтелектуальної обдарованості та форм її прояву, зокрема креативності, автором вводиться базове поняття – суб'єктивний ментальний простір психічного відображення як форма організації індивідуального пізнавального досвіду індивіда. Це поняття складається з таких елементів: 1) когнітивних структур (понятійних психічних структур, які є результатом інтеграції всіх попередніх етапів розвитку суб'єкта); 2) знань суб'єкта (форма організації індивідуального пізнавального досвіду).

Такий суб'єктивний ментальний простір може варіюватися залежно від індивідуальних відмінностей суб'єкта, а саме:

- за ступенем розгорнутості та динамічності цього простору;
- за гнучкістю та проникливістю його меж;
- за диференційністю та ієрархічністю компонентів простору;
- за інтегрованістю різних умов існування певного простору [10, с. 40].

Суб'єктивний ментальний простір – це, вважає М. А. Холодна, – своєрідне «поле» інтелекту, що визначає інтелектуальні можливості суб'єкта та креативність як форму прояву останніх. Інтелектуальні можливості індивіда автором представлені на трьох рівнях, що характеризують різні сторони роботи інтелекту:

- рівень інтелектуальних здібностей, що позначаються показниками інтелектуальної продуктивності, індивідуальної своєрідності інтелектуальної діяльності та креативності;
- рівень інтелектуального контролю;
- рівень інтелектуальних чинників (або продуктивності інтелектуального процесу) [10, с. 41].

Зупинимося на описі першого рівня як такого, що продукує феномен креативності. У структурі цього рівня М. А. Холодна виділяє компонент, який описується як домінуючий у дослідженнях феноменології креативності (Н. С. Лейтес, О. М. Матюшкін, В. Е. Чудновський та ін.). Цим компонентом є інтелектуальна продуктивність. Але, на відміну від попередніх дослідників цього явища, М. А. Холодна диференціює інтелектуальну продуктивність трьома базовими властивостями інтелекту:

1) рівневими властивостями, що характеризують вже набутий людиною рівень розвитку окремих пізнавальних і психічних процесів, що складають основу точності та швидкості пізнавального відображення (сенсорна мінливість, швидкість сприйняття, просторова візуалізація, оперативна та довготривала пам'ять, запас слів, категоріально-логічні здібності);

2) комбінаторними властивостями, що детермінують становлення можливостей виявлення людиною різного роду співвідношень між різними враженнями, уявленнями, поняттями, включаючи здатність виявляти задані умови зв'язку між ними, а також констатувати неможливість зв'язку як такого;

3) процесуальними властивостями, що характеризують операції, прийоми і стратегії інтелектуальної діяльності (включаючи навіть елементарні інформаційні процеси) [10, с. 37–41].

Щодо індивідуалізованого характеру інтелектуальної діяльності суб'єкта як показника розвитку його здібностей, М. А. Холодна виділяє такі основні поняття: а) способи структурування інформації; б) способи кодування інформації. Також однією з форм прояву інтелектуальних здібностей М. А. Холодна вважає креативність. При цьому тлумачення зазначеного психічного новоутворення збігається з відомою моделлю Дж. Гілфорда [12]. У цій моделі дивергентне мислення характеризується такими властивостями:

- побіжністю (кількість ідей, що виникають за одиницю часу);
- оригінальністю (можливістю пропонувати рідкісні ідеї, що відрізняються від загальноприйнятих пізнавальних стандартів);
- сприйнятливостю (чутливістю до деталей, суперечностей, невизначеностей);
- метафоричністю (можливістю створювати фантастичні ідеї за умов збереження, тим не менше, певного визначеного об'єктивного зв'язку з вихідною проблемною ситуацією, вміння у простому бачити складне, а в складному – просте і т. д. [10].

В основу нашого дослідження креативності буде покладено теорію В. О. Моляко щодо чотирьох факторів креативності, а саме:

- оригінальність – здатність продукувати ситуації, незвичні відповіді, рішення, нестандартність;
- семантична гнучкість – здатність виділяти функції об'єкта і пропонувати різноманітні способи використання останнього;
- образна адаптивна гнучкість як здатність змінювати форму об'єкта таким чином, щоб побачити у ньому нові можливості;
- семантична стихійна гнучкість – здатність знаходити різноманітні ідеї у порівняно обмеженій ситуації [4, с. 45].

Для нашого дисертаційного дослідження також досить важливим є виокремлення креативних якостей особистості, які й становлять структуру цього феномену. Особистісними корелятами високо креативних особистостей є: впевненість у собі, почуття гумору, підвищена увага до власного «Я». Р. Вайсберг, М. Ф. Лонг, К. Пател і Дж. Хендерсон вказують на такі якості креативного суб'єкта, як: позитивне ставлення до стану невизначеності та здатність відстоювати свою думку в умовах нестачі інформації, енергійність, здатність до ризику, прагнення бути помітним у суспільстві [7, с. 93–94], віра в свої сили і віра у власне «Его», емоційна стійкість, наполегливість, працелюбність, автономність особистості, незалежність суджень, оцінок, їх естетичність тощо [7].

Отже, можна стверджувати, що в результаті теоретичного аналізу наявних у психологічній літературі наукових уявлень, що характеризують креативність особистості, зроблено певні висновки, які будуть враховані в подальшому вивченні креативності.

Креативність розглядається нами як здатність суб'єкта до конструктивного, нестандартного мислення і поведінки, а також усвідомлення та прагнення подальшого набуття досвіду, здійснення творчої діяльності; креативність – це творчі можливості людини, які виявляються не тільки в мисленні, але і в спілкуванні, почуттях, емоціях; креативність характеризується творчою активністю особистості.

Креативність у вузькому сенсі слова – це дивергентне мислення, базовою особливістю якого є різноспрямованість і варіативність пошуку оригінальних, нестандартних розв'язань будь-якої проблеми чи задачі. Креативність у широкому сенсі слова – це творчі інтелектуальні здібності, у тому числі – здатність привносити в досвід щось нове, оригінальне (Ф. Баррон, О. І. Кульчицька, В. О. Моляко, Я. О. Пономарьов), здатність усвідомлювати проблеми і суперечності, а також формулювати гіпотези щодо відсутніх елементів ситуації (Д. Б. Богоявленська, Б. М. Кедров, Е. П. Торренс, М. Г. Ярошевський), здатність відмовлятися від стереотипних способів мислення (А. В. Брушлинський, Дж. Гілфорд, О. М. Матюшкін, М. А. Холодна). Креативність виявляється у швидкості, гнучкості, оригінальності мислення, багатій уяві, прийнятті високих естетичних цінностей, у можливості деталізувати проблеми та їх оригінально тлумачити.

Більшістю представників усіх підходів до вивчення креативності гнучкість розглядається як невід'ємна складова дивергентного мислення, особистісний корелят, який самоактуалізується індивідом в процесі здійснення творчої поведінки. Також у психологічній літературі наголошується, що ригідність є бар'єром, який заважає реалізації творчого процесу.

Найбільш важливими є такі функції креативності: адаптивна, функції розвитку особистості і самовираження індивіда. Креативність притаманна більшості психічно здорових людей, але в різному ступені її вираження. У загальному вигляді особистісними корелятами креативності є: активна життєва позиція, оптимізм, розвиток естетичних почуттів, прагнення до процесу творчості, відкриттів, до духовного зростання, до самопізнання, самовираження, працьовитість, толерантність (терпимість до інших людей), критичність, далекоглядність (уміння прогнозувати події, вчинки, дії), почуття гумору, гнучкість, незалежність і самостійність думки, розвинена інтуїція, ерудованість, здатність до аналізу і синтезу, оригінальність, метафоричність мислення, цілеспрямованість, самоконтроль, рефлексивність, енергійність, впевненість у собі.

В основу нашого дослідження покладено чотирифакторну модель креативності особистості В.О.Моляко, а саме: 1) оригінальність; 2) семантична гнучкість; 3) образна адаптивна гнучкість; 4) семантична стихійна гнучкість. Цю модель ми вважаємо за доцільне доповнити п'ятим фактором, який ми називаємо фактором «креативна рефлексія» (детальніше його зміст буде розкрито в наступних наших публікаціях).

Отже, креативність як властивість особистості має інтегративний, комплексний характер. Вона характеризується процесом і результатом розвитку людиною своєї неповторної індивідуальності в процесі творчості, але не як самоцілі, а як необхідної умови для нагромадження та реалізації власного творчого потенціалу в нових, що раніше не існували, культурних, соціальних, матеріальних та інших цінностях. При цьому результатом творчості можуть бути ситуації, засоби, способи діяльності, емоції і почуття людини. Неповторність внутрішнього і зовнішнього світу людини при цьому є запорукою її можливості бути креативною особистістю.

Список використаних джерел:

1. Богоявленская Д. Б. О предмете и методе исследования творческих способностей / Д. Б. Богоявленская // Психологический журнал. – 1995. – № 5. – С. 40–53.
2. Брушлинский А.В. Психология мышления и проблемы обучения / Андрей Владимирович Брушлинский. – М. : Знание, 1983. – 188 с.
3. Кедров Б. М. О творчестве в науке и технике / Б. М. Кедров. – М. : Молодая гвардия, 1987. – 280 с.
4. Кульчицкая Е. И., Моляко В. А. Сирень одарённости в саду творчества : [монография] / Елена Ипполитовна Кульчицкая, Валентин Алексеевич Моляко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2008. – 316 с.
5. Матюшкин А. М. Загадки одарённости / А. М. Матюшкин. – М. : Школа-Пресс, 1993. – 192 с.
6. Матюшкин А. М. Концепция творческой одарённости / А. М. Матюшкин // Вопросы психологии. – 1989. – № 6. – С. 29.
7. Пател К. Личностные характеристики, предсказывающие творческий профиль / К. Пател // Общественные науки за рубежом. Серия 8 : «Науковедение». – 1978. – № 4. – С. 93–94.
8. Пономарёв Я. А. Исследование творческого потенциала человека // Психологический журнал. – 1991. – № 1. – С. 9–10.
9. Пономарёв Я. А. Психология творчества и педагогика / Я. А. Пономарёв. – М. : Педагогика, 1976. – 280 с.
10. Холодная М. А. Психологические механизмы интеллектуальной одарённости / М. А. Холодная // Вопросы психологии. – 1993. – № 1. – С. 37–41.
11. Ярошевский М. Г. Психология творчества и творчество в психологии / Михаил Григорьевич Ярошевский // Вопросы психологии. – 1985. – № 6. – С. 19–23.
12. Guilford J. P. The nature of human intelligence / J.P. Guilford. – N.Y. : McGraw-Hill, 1967. – 156 p.